
**CENUB-İ GARBİ KAFKAS HÜKÜMETİ'NDEN, TBMM'YE
FAHRETTİN ERDOĞAN**
**From The Caucasus Government Of Cenub-i Garbi To Granda National
Assembly Of Turkey, Fahrettin Erdoğan**

Nebahat ARSLAN

Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak.
Tarih Bölümü
nebahatarслан@hotmail.com

Süleyman TEKİR

Arş. Gör., Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak.
Tarih Bölümü
kafkastarih@gmail.com

Özet

Elviye-i Selase'nin 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbiyle beraber elimizden çıkmasından sonra burada yaşayan Türkler için büyük bir mücadele başladı. Özellikle I. Dünya Savaşı sonrası Elviye-i Selase'nin anavatana katılma çabaları, Ermenilerle mücadele ve arkasından hukuki olarak var olma projesinin hayata geçirilmesi yani Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin kurulması gibi olağanüstü çabalar gerektiren olayları gerçekleştirenler arasında bütün kademelerde görev alan Piroğlu Fahrettin bey de vardı. Bölgede Türklerin varlığının yaşaması yolundaki bu çabalarına ek olarak daha sonra yeni kurulan TBMM'ye katılarak ta bu çalışmalarına devam ettiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kars, Fahrettin Erdoğan, Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti, TBMM

Abstract

After losing Elviye-i Selase by 1877-1878 Ottoman-Russia War, for Turkish living hear began a big campaign. Expecially after World War I in attempts to add Elviye-i Selaset o Native Land there were some important people in that area. This people were the ones who were in struggle with Armenians and Cenub-i Garbi Caucasian Government founding. The achivements made by those people proveded to religion present day conditions. Doubtless, one ofthe most important people who worked those days was Piroglu Fahrettin Bey and later it is seen that he joined to Turkish National Assembly and continued to work there.

Key Words: Kars, Fahrettin Erdoğan, Cenub-i Garbi Caucasian Government, Turkish National Assembly

1- FAHRETTİN BEY'İN HAYATI VE ÇALIŞMALARI:

Fahrettin Erdoğan 1290 (1874) tarihinde Divriği'nin Yağıbasan köyünde doğmuştur. Babasının adı Mehmet annesinin adı Sultan'dır.¹ İlk ve Orta Öğrenimini Divriği'de tamamladıktan sonra İstanbul'da ticaretle uğraşan amcasının yanına gitmiş ve burada bilgi ve görgüsünü artırma fırsatı bulmuştu. İstanbul'da kaldığı bu süre zarfında Türklük ve

vatanperverlik coşkusu içerisinde Namık Kemal ve Mithat paşanın etkisinde kaldı. İstanbul'dan Bulgaristan'a oradan Romanya'ya geçerek buralarda yaşayan Türklerin durumuyla ilgili incelemelerde bulundu ve milliyetçi görüş etrafında toplanmalarını istedi.² İstanbul'a dönmesinin sakıncalı olduğu kendisine bildirilince 1897'de Batum'a oradan da Sarıkamış'ın Asboğa köyüne yerleşti.

Artık bu bölgedeki faaliyetleri hayatının önemli bir kısmını teşkil edecekti. Daha fazla çalışması gerekiyordu, çünkü Rus ve Ermenilerin bölgedeki Türk halkına yaptıkları kısımlar inanılmaz bir hale gelmişti. Bu amaçla Kars'ta kurduğu İttihad-ı İslam cemiyetinin faaliyetleri dolayısıyla 1914 yılında Orenburg'a sürgün edildi. Daha sonra takipli olarak serbest bırakıldı. Türk ve İslam cemiyetlerinde çalıştı. Özellikle Orenburg'ta kurulan Türk esirlerine yardım cemiyetinde görev aldı.³

1917 de Bolşevik İhtilalında Orenburg'tan kaçarak Buhara ve Bakü üzerinden Kars'a geldi. İhtilal sonucu Rusların Birinci Dünya Savaşından çekilmeleri Kars'ın Ermenilere bırakılmasına yol açtı. Fahrettin Bey bu durum karşısında Ermenilerle etkin bir mücadeleye başladı, burada bir Halk Cumhuriyeti kurulunca belediye üyesi olarak çalıştı. Türk Ordusunun Kars'ı ilk kurtardığı zaman Yakup Şevki Paşa ve Kazım Paşayla tanıştı ve bölgenin durumu hakkında değerlendirmeler yaparak onları bilgilendirdi. Savaşta yetim kalan 600 Türk çocuğunu koruma altına alarak onları okula yerleştirdi. Türkleri orduya kaydettirerek onların silah ve cephanelerini temin etti. Ayrıca Ruslardan kalan silah ve mühimmatın Ermenilerin eline geçmemesi için üstün gayretler sarf etti.⁴

Muhakkak ki bu çalışmalar mevcut sorunu kökünden halletmeye yetmedi. Bunun içinde Türklerin haklarını ve vatanlarını koruyabilmek için tarihten gelen devlet kurma yeteneklerinin gereği olan bir teşkilat kurulmalı ve mücadeleye böyle devam edilmeliydi. Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra 1914 sınırlarına çekilen Türk ordusunun bölgeyi boşaltmasıyla oluşan siyasi boşlukta, Ermeniler, üstün bir gayretle bölgede nüfus üstünlüğünü oluşturabilmek için Türk ahaliyi yok etme politikası yürütüyorlardı. Bunun sonucunda şunu umuyorlardı: Ruslar bölgeyi bunlara bırakmıştı, Türk ahali buradan ya korkutularak göç ettirilecek ya da tamamen yok edilecekti ve nihayet büyük Ermenistan'ın sınırları içerisinde Elviye-i Selase'de olacaktı. Doğu Anadolu'da Bağımsız Ermenistan kurmak için vatandaşı buldukları Osmanlı Devletine isyanlarla ve terörist saldırılarla ihanet eden, büyük devletlerin gücü ve desteği ile güçlenen, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Doğu Anadolu da binlerce sivil Türkü bu amaçla katleden zihniyeti boşa çıkaran Fahrettin Bey ve onunla birlikte çaba gösteren kişilerin ne büyük bir iş yaptığını kelimelerle anlatmak

mümkün değildir.

Fahrettin Bey, Ermenilerle mücadele etmek için kurulan Geçici Milli Şura hükümetinin başkanı oldu. Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin kurulmasına öncülük ederek Cihangiroğlu İbrahim Bey'in Cumhurbaşkanı olduğu hükümette hariciye nazırlığını üstlendi. Mustafa Kemal Paşa ve Kazım Karabekir Paşayla görüşmek için Erzurum'a gelince, İngilizler tarafından tutuklanmaktan kurtuldu. Kars adına Erzurum kongresinde iken İngilizlerin baskısıyla İstanbul hükümetinin tutuklanmasını istediği Fahrettin Bey 3. Tümen Komutanı Halit Beyin yardımıyla Oltu'ya gitti. Daha sonra Kars'ın ve Ardahan'ın kurtulmasında milis kuvvetleri ile 9. Tümen emrinde çalıştı. Kars'ın anavatana katılması ile dört ay kadar valilik yaptıktan sonra milletvekili seçilerek, 1 Eylül 1921 de Meclise katıldı.⁵ Bir dönem milletvekilliği yapan Fahrettin Bey daha sonra Kars'a dönerek ticaretle uğraştı ve il genel meclis üyeliği yaptı. Çocuk esirgeme kurumunda, Türk ocaklarında ve CHP'de aktif görev aldı. 1937 de Ankara'ya yerleşti. 25 Mayıs 1958 öldü. Evli ve bir çocuk babasıydı. Tarihe yön vermiş bir insan olarak ölümünden önce hatıralarını 1954 yılında yazmış kamuoyunu yaşadığı dönem ve çalışmaları hakkında aydınlatmıştır. Ayrıca Kafkasya'daki mücadelesine dair elinde bulunan belgeleri Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsüne bağışlayarak bu anlamda da ciddi bir hizmette bulunmuştur.

2- Kars'ta Kurulan Milli Teşkilatlar ve Fahrettin Bey'in Faaliyetleri

Mondros Mütarekesinde Batum'un işgali resmen kabul edilmiş fakat Kars ve Ardahan için herhangi bir hüküm konulmamıştı. 24 Aralık 1918'de Batum'un İngilizler tarafından işgal edilmesinden sonra Kars ve Ardahan'ında aynı akıbete uğrayacağı aşıkardı.⁶

Kars ve Ardahan Türk Ordusu tarafından boşaltılırken Yakup Şevki Paşa ile görüşen General George T. Frostier-Walker bölgedeki yiyecek malzemenin boşaltılmamasını istemiş buradaki halkın aç olduğunu iddia etmişti. Orduya ancak Erzurum'a çekilene kadar yetecek yiyecek malzeme bırakılmasını istiyordu. 9. Ordu Kars ve Ardahan havalisinden 4000 ton hububat ve 1000 ton çeşitli kalemlerde erzakı hudut gerisine taşımıştı.⁷

İngilizler Batum'u işgal ettiklerinde pek çok haksız uygulama yapmışlardır. Bu uygulamaların önüne geçilememiştir. Kars ve Ardahan'da Batum'da yaşanan olumsuzlukların yaşanmasına fırsat verilmemeliydi. Türk Ordusu'nun bölgeden çekilmesi Türk ve Müslüman halkı savunmasız adeta Ermenilere feda etmek anlamına geliyordu. Ancak Gürcü ve Ermeni tehdidi altındaki Türk-İslam ahalisi "*Milli Teşkilatını*" kurmakta gecikmedi.⁸

Dönem içerisinde halen Kars'ta bulunan 9. Ordu Komutanı Mirliva

Yakup Şevki Paşa ve Kars Mutasarrıfı Hilmi Bey'in destek ve çabalarıyla 5 Kasım 1918'de Türk-İslam ahalisi "*Kars İslam Şurası*" adı altında kendi Milli Hükümetlerini kurmuşlardır.⁹

Kars İslam Şurası kurulurken şüphesiz ki en büyük desteği askeri ve mülki idarecilerden almıştı. Şuranın en önemli hukuki dayanaklarından biriside Wilson Prensiplerinin 12. Maddesi idi.¹⁰ Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson 8 Ocak 1918 tarihinde Amerikan Kongrede yaptığı konuşmada sona eren Dünya Savaşı'nın sonucunda yapılacak olan barış antlaşmalarında uyulmasını arzu ettiği 14 maddelik prensipleri açıklamıştı. Bu maddeler içerisinde 12. Madde Türklerin yaşadığı yerlerle ilgiliydi¹¹ ve şu şekilde düzenlenmişti: "*Osmanlı İmparatorluğu içerisinde Türklerin yaşadığı yerlerde kesin olarak egemenlikleri sağlanmalıdır fakat Türk egemenliği altında yaşayan diğer uluslar da güvenli bir hayat ve özerk gelişim konusunda rahat bırakılmalıdırlar. Çanakkale daimi olarak ticaret ve yolcu geçişlerine tüm ulusların uluslar arası garantisi altında açık kalmalıdır.*"¹² Bu maddede yer alan "*Osmanlı İmparatorluğu içerisinde Türklerin yaşadığı yerlerde kesin olarak egemenlikleri sağlanmalıdır...*" ibaresi bölgede Kars İslam Şurası'nın temellerini atan halkın uluslar arası manada en büyük dayanağı idi.

5 Kasım 1918¹³ tarihinde Piroğlu Fahrettin Bey, Borçalılı Kepenekçi Emin Ağa, Kağızmanlı Ali Rıza, Sarı Haliloğlu Muhlis, Mamiloglu Tevhüddin, Ordu Kumandanı Harputlu ve Yakup Sevki Paşa ile Mutasarrıf Hilmi Bey tarafından, merkezi Kars olmak üzere "*Kars Milli İslam Şurası*" kuruldu.¹⁴

Kars İslam Şurası bölgesel kurulmuş bir özellik gösterse de daha sonra ki yaptığı atılımlarla bir hükümete dönüşmesi hasebiyle önem teşkil eder.¹⁵

Şura kurulduktan hemen sonra etrafındaki sancak ve kazalara haber gönderilerek ilk toplantının 14 Kasım 1918'de yapılacağı duyuruldu. Ardahan, Kağızman ve Oltu ile buralara bağlı kazalardan temsilciler gelmeye başladı. İlk toplantı 14 Kasım 1918 tarihinde yapıldı.¹⁶ Yapılan kongrede 8 kişilik "*Muvakkat Heyet*" seçildi. Kars merkezinde ise "*Milli İslam Şurası Merkezi Umumisi*" adıyla yerli bir hükümet kuruldu. Ardahan, Kağızman ve Oltu sancaklarında ve kazalarda şubeler açılmasına karar verildi. Şuraya ait şubelerin açılması sırasında 3. Tümen Kumandanı Halit Bey'inde büyük katkıları oldu.¹⁷

30 Kasım 1918 tarihinde Büyük Kars kongresi toplandı. Kongreye toplamda 70 delege iştirak etti.¹⁸ Orduabad, Nahçıvan, Amerli, Sürmeli (İğdır), Serdarâbad, Doğu Söregel, Ahıska ve Ahılkelek bölgelerinden temsilciler katıldı.¹⁹ Kurulan Milli Sura Hükümeti 14 Kasım 1918 tarihinde

gerçekleştirilen I. Kars Kongresi sonucu kurulmuş bulunan Milli İslam Şurası Merkez-i Umumisi'nin yerini almış oldu. Milli İslam Şurası²⁰ hükümet reisliğine Karşılı Cihangiroglu İbrahim Bey, yardımcılığına ise Kepenekçi Emin Ağa, Umumi Kâtipliğine de Sami Bey seçildi.²¹

Böylece Elviye-i Selâse de gelişen milli hareket ilk kongresini 14 Kasım 1918'de Kars'ta toplamış bunu 30 Kasım 1918'de toplanan Kars, 3-5 Ocak 1919'da toplanan Ardahan, 18 Ocak 1919 da toplanan Kars ve 21 Şubat 1920'de toplanan Oltu Kongreleri izlemiştir. Bölgede toplanan bu kongrelerin başlıca amaçları, Wilson prensiplerine dayanarak devletçe kabul edilen Mondros Mütarekesi şartlarını uygulamamak, ordumuzun çekileceği Batum'dan Nahçıvan'a kadar uzayan yerleri korumak ve her ne şekilde olursa olsun Türkiye'den ayrılmamaktır. Amaca ulaşabilmek için askeri hazırlıklara girişilmesi, il ve ilçelerde askeri eğitim amacıyla birlikler kurulması, ilerideki çatışmalara hazırlamak için halkın silahlandırılması öngörülmüştür. Zafere kadar mücadele edilecek, bu arada Elviye-i Selase'ye yakın olan ise her il ve ilçede "*Millî Şûra*" şubelerinin açılıp, halktan her türlü yardımın yapılması sağlanacaktı.²²

Kars, Ardahan, Batum sancaklarıyla ile kazalarını da kapsayan hükümetin adı "*Millî Şura Hükümeti*" iken bu tarihte ismi "*Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi*" olarak değiştirilerek yeniden kurulmuştur. Hükümetin Reisi Cihangiroglu İbrahim Bey' idi.²³

Cenubî Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkatei Milliyesi namıyla müteşekkil olmuş yeni hükümetin kabinesi de aşağıdaki isimlerden oluşmaktaydı;

1. Parlamento Reisi; Cıldırılı Dr. Esat Bey
2. Dâhiliye Nazırı; Kağızmanlı Ali Rıza Bey
3. Adliye Nazırı; İrevanlı Hâkim Ağabababeyoğlu Abbas Ali Bey
4. Hariciye Nazırı; Divriğili Piroglu Fahrettin Bey
5. Harbiye Nazırı; Cihangiroglu Hasan Bey
6. Maliye Nazırı; Gümrülü Hüdaibeyoglu Mehmed Bey
7. Maarif Nazırı; Kocaoglu Mehmed Bey
8. İaşe Nazırı; Hasanbeyoglu Mehmed Bey
9. Nafia Nazırı; İrevanlı Mühendis Mahmud Bey
10. Ziraat ve Orman Ticaret Nazırı; Ali Ekber Nazım Bey²⁴

Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti kurulduktan sonra, hükümetin Hariciye Nazırlığına Fahrettin Bey getirildi. Kurulan hükümetin başkanı olan İbrahim Bey, Fahrettin Beyi, Kars Valisi Mehmet Bey'in izinli olmasından dolayı kendisini hem bütçe komisyon reisliğine hem de vali vekâletine atamıştır. Fahrettin Bey, dışişleri Bakanlığı sırasında İngiliz Yüzbaşı Farel'le önemli görüşmeler gerçekleştirmiştir. Fahrettin Bey, bunun yanında İngiliz

General Thompson ile görüşmüştür.²⁵

Şubat ayı sonunda bölgede göreve başlayan General Asser diğerleri gibi Ermeni yandaşı idi. Hükümet üyeleri ile yapılan toplantıda General mahiyetinde Kars'a gelen Ermenilerin Kızılçakçak istasyonundan trenden indirilmesini haydutluk olarak nitelendiren General'e İbrahim Bey halkın %90'nının Türk olduğu karşılığını vermişti. 26 Mart 1919'da Kars'a gelen Kafkasya'daki İngiliz Kuvvetleri Genel Komutanı General Thompson, hükümetin faaliyetlerini kısıtlayamadıkları için Ermeni iskânı konusunda baskı yapmaya başladılar, hükümet adına General ile görüşen Mamiloğlu Tevhididdin Bey, azınlığın çoğunluğa hükmedememesini bildirdi.²⁶

25 Mart 1919 tarihinde tam bağımsızlık ilan eden hükümet Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti adını aldı.²⁷

Yukarda izaha çalışılan durumlardan ötürü Hükümeti dağıtmak için bahane arayan İngiliz Askeri Yönetiminin eline bahane geçmiş bulunuyordu. İngiliz Askeri Murahhası²⁸ Preston hükümet üyeleri ile görüşme yapmak için meclise geldikten hemen sonra İngiliz askerleri binanın etrafını sardılar.²⁹

12 Nisan 1919 tarihinde Cenubi-i Garbi Kafkas Hükümeti altı aylık mevcudiyetten sonra İngilizlerin hükümetin parlamento binasını basıp hükümet üyelerini sürgüne göndermesi ile tarihteki yerini almış oldu. Meclise giren yaklaşık 4500 İngiliz askeri, 12 kişi tutuklayıp önce Tiflis oradan da Batum'a sürgün etti. Oradan da Malta'ya sürüldüler. Fahrettin Bey, hükümet tarafından IX. kolordudan yardım görmek ve hükümetin para ihtiyacını karşılamak için temaslarda bulunmak adına Erzurum da bulunuyordu. Fahrettin Bey Erzurum'da bulunduğu için tutuklanmaktan kurtuldu.³⁰

Kuruluşundan yaklaşık altı ay sonra dağıtılan Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nden sonra 14 Nisan 1919 tarihinde sekiz kişiden müteşekkil "*Halk İdare Heyeti*" adını taşıyan kukla hükümet İngilizler tarafından kurulmuştur.³¹ Bu tarihten sonra İngiliz üniforması altında Kars'a getirilen Ermeniler, 30 Nisan 1919'da General Osebyan ve General Gargonov tarafından idareyi ele aldılar.³² Ermeniler her şeye rağmen Kars, Sarıkamış, Kağızman, Zaruşat bölgeleri dışında idareyi ele alamadılar. Akbaba, Çıldır, Göle, Oltu, Karakurt bölgelerinde kurulan milli şuralar kurtuluşa kadar Ermenilerle mücadeleye devam etmişlerdir.

Fahrettin Bey, Erzurum'a vardığı zaman ilk olarak hastanede yatan Yakup Şevki Paşa'yı ziyaret etmiştir.³³ Bir takım temaslar sonucunda elde ettiği 4000 lirayı hükümetin ihtiyaçlarının karşılanması için Kars'a göndermiştir.³⁴ Hükümetin İngilizler tarafından basılarak dağıtıldığını öğrendiği zaman bu durumu İtilaf Devletleri Mümessillerine gönderdiği şu telgraf ile onların nezdinde protesto etmiştir.

“İstanbul’da İngiltere Mümessili Siyasisine

Suretleri: Amerika, Fransa, İtalya Mümessili Siyasilerine.

Kars’ta teşekkül eden Cenubigarbi Kafkas Hükümeti’nin İngiliz Kafkas Kuvve-i İşgaliyyesi tarafından işgali esnasında, Hükümet Heyetinden (Cihangiroğlu) İbrahim (Aydın) ve rüfekaşı götürülerek İstanbul’da tevkif edilmiştir.

Ahalinin intihabiyle bir vazife-i vataniyyei kabul eylemiş bulunmalarının cürüm addedilmeyeceği, ve evvelce vucuda getirilmiş olan vaziyetin Düveli Fahimei İ’tilafıyye tarafından ilan edilen (5 Kasım 1918 de resmen kabullenen Wilson Prensiplerinde toplanan) esasati hukukiyyeye istinaden meydana gelmiş olduğu cihetle mümaileyhimin temadii mevkufiyetleri, Devleti Metbu’alarının derkar olan şimeî adalet ve insaniyet ile kaabili telif olamayacağı şüphesizdir. Binaenaleyh iadei hürriyetleri ile, şimdiki vaz’iyetleri gayrı hukukiyyenin ıslah ve tamirine delaleti asilanelerini istirham eylesiniz.”

17 Nisan 1335

*Cenubigarbi Kafkas Hükümeti
Cumhuriyyesi Hariciye Nazırı
Fahrettin (ERDOĞAN) ”³⁵*

Fahrettin Bey, hükümet dağıtılmasına rağmen henüz davasından vazgeçmiş değildi, sesini duyura bileceği kadar fazla noktaya duyurarak bölgede Türklerin haklı olduğunu, İtilaf Devletlerinin burada işgalci pozisyonda bulunduğunu, çoğunluğun Türkler tarafından oluşturulduğunu anlatmaya çalışıyordu. Aynı zamanda haksız yere tutuklanarak Malta’ya sürgün edilen dava arkadaşlarının da bir an önce serbest bırakılmasını istiyordu. Bunun için ikinci olarak Osmanlı Başvekâletine bir telgraf ile müracaat ederek bu durumu anlatmaya çalıştı.

“İstanbul’da Makam-i Sadaret-i Uzma’ya (Osmanlı Başvekaletine)

Suretleri : Amiral Gatrolp ve Amerika, Fransa, İtalya Mümessili Siyasileri Huzuri Asilalilerine.

Osmanlı Ordusunun taarruzu üzerine ricat eden Ermeni çeteleri, aramızda ufak bir sebebi bürudet olmadığı halde, Kars ve Havalisi Ahali-i İslamiyyesini katliam eylemiş olduklarından, Hükümeti Osmaniyyesinin Evliye-i – Selâse’den çekilmesi üzerine hamisiz ve katl-ü ifnaya maruz kaldıklarını gören bir Kars, Ardahan, Kağızman, Oltu (Sancakları) ahalisi İtilaf Düveli Fahrimesinin (5 Kasım 1918 de) kabul ve ilan eylemiş olduğu Wilson Prensiplerine istinaden ve intihabı ahali ile bir

hükümeti Muvakkata tesis ile muhafaza-i asayiş ve intizama hasri mesai ettik. Sulh Konferansının müzakeratı uzadığından ve komşularımız tarafından mütemadi taarruzlara maruz kaldığımızdan içtima eden Parlamento, 25 Mart 1919 da Hükümet-i Muvakkata'nın bir Hükümeti Daimi'ye tahviline karar verdi. Ve bu güne kadar ahali arasında kavi bir hissi uhuvvet ve asayiş tesisine muvaffak olduk.

Ahalinin arzu ve iradesinden doğan ve bugün beşeriyeti idare eden âli düsturlara muvafık olarak teşekkül eden Hükümetimizi bu kere Kafkasya İngiliz Kuvve-i İşgaliyesi Kumandanı General Tomson Cenabları, (tarih yeri boştur: 13 Nisan 1919) tarihinde cebren ele almış ve Hükümet Azasından bazılarını tevkif ile, hükümeti ilga ettiğini ilan eylemiştir.

Yirminci asrın hukuki esaslarına nazaran sekenesinin arzu ve irade-i umumiyyenin taalluku ile mümkün ve meşru olacağı bu hususta kuvvetin bir hak tevliid edemeyeceği bedihi, ve bu esasat-i aliyyeye mugayir ahvali, Hükümeti Fahime-i Metbualarında tasvib etmeyeceği şüphesiz addedildiğinden, kuvve-i işgaliye tarafından ihdas edilen bu gayri hukuki ve gayri tabii vaziyetin islahını, ve mukadderatımızın, cebr-ü silahla değil, hak ve adaletle tayin ve tesbitini Hükümeti Metbu'ai Fahimanelerinin hissi adalet ve insanîyetinden intizar ve istirham ettiğimizi (makam adı yeri boş bırakılmış) iblağına delaleti asilanelerini istirham eyleyiz.

17 Nisan 35 (1919)

*Cenubigarbi Kafkas Hükümeti
Cumhuriyesi Hariciye Nazırı
Fahrettin (ERDOĞAN) ”³⁶*

Fahrettin Bey'in Erzurum'da bulunduğu sırada şüphesiz en önemli faaliyetlerinden birisi burada yayınladığı İntibahname'dir. 17 Nisan 1919 tarihli İntibahname şu şekildedir;

“Muhterem Kardaşlar,

Dört yüz milyon ehli İslam beynine tefrika düşürerek parça parça makumi zilletleri etmek emeliyle düşmanlarımız, bin türlü hile ve desaise müracaat etmekten hali kalmayıp var kuvvetleriyle mahvımıza çalışıyorlar, iken, biz Rusya'daki Müslümanlar, müstebit ve zalim bir hükümetin (Çarlığın) ziri tahakküm ve gadrinde inlemekten bile, bir saniyye olsun çalışmaktan ve esaret zincirini kırmaktan kat'iyen geri durmadık. Bu uğurda verdiğimiz din kurbanları, Allahımızın

merhamet denizini coşturdu ve bu furtunada Ruslar layıklarını buldular. Biz de, inayeti Rabbani ile halas olduk ve dinimizin ihyası için, bir daha böyle küffarın mülevves ayakları altında çiğnenmemeğe ahd-ü peyman eyledik. Hâkimiyeti İslamiyyemizi hayatımızın miyanına kanımızla kaybettik. Bunu, her ne suretle olursa olsun, muhafazaya azmettik. Bulduğumuz arazi, Âlemi İslamın kalbgahı olan Devlet- i Osmaniyye ile yüzlerce milyon nüfusi İslamiyyeyi havi Kafkasya, Türkmenistan, Tatar, Afgan ve Hind ve Bülücistan ülkeleri arasında köprü mesabesinde. Düşmanlarımızın bu büyük emelinin husul bulunmaması için, haksız Ermenistan bahane ederek aradaki muvasalamızı hedm ve ebediyyen birbirimizi görmemek için aramıza çelik kalalar, demir sedler çekmek istiyor; ve bu arzularına dinimizin en büyük düşmanı olan Ermeni milleti mel'ünesini (aramıza) sokmak fikrini taşıyor ve bizim hissimizi ibtale gayret ediyorlar ise de ; bu kahbece tertib edilen politikalara asla itimad etmeyerek, şimdiye kadar, vukubulunan hertürlü tekaiflerini kemali ciddiyet ve en büyük cesaretle reddettik. Çünkü gösterdikleri, her lutfun tahtında bile mutlaka bir mel' Janet ve hıyanet keşfeyledik; ve yağlıkara kabilinden hemen yüzlerine çarptık.

Azmimizi daha ziyade ileri götürerek, Merkezi Hükümet Kars'ta olmak üzere Kars, Ardahan, Batum, Kağızman, Oltu (Şenkaya ilçesi ile birlikte), Nahçıvan, Artvin, Borçka, Murgul, Çürüksu, Acara-i Ulya ve Acara-i Süfla (Batum ile bu son üç ilçe 1921 Türk-Sovyet Muahedeleriyle Gürcistan Cumhuriyetine bağlı Acara Muhtar Sosyalist Sovyet Cumhuriyetine teşkil etti). Ardanuç, Şavşat, Poskov, Ahıska (Azgur, Kobliyan ve Hirtis ile birlikte), Ahikelek, Çıldır, Ağbaba (Arpaçayı başları), Şuregel, Zarşad (bu ikisi 1927'den beri " Arpaçay ilçesi sayılıyor.) Penek, Sarıkamış, Horasan (Aşağı Pasin'den sayılan Karaorgan bucağı), Digor-Sürmeli (Iğdır, Kulp/Tuzluca ve aralık ilçeleri gibi Aras sağındaki yerler), Iğdır, Şarur, Şahtahtı, Yenice Culfa, Ordubad (son beş bölge Aras solunda ve Revan'ın güney doğusunda bulunup, 1921'de "Nahçıvan Muhtar Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti" sayılmış ve Azerbaycan'a bağlanmıştır) vilayet ve sancak ve kazalarından mürekkeb (1.535.824'ü Türk ve 227.324'ü Gayrimüslim 1.763.148 nüfuslu, 34 ilçe ve sancaklı 40.000 km. kare arazisi olan) CENUBİ GARBİ KAFKAS HÜKÜMETİ

CUMHURİYYESİ'ni teşkil ve (18 Ocak 1919'da) cihana istiklalimizi ilan eyledik. Üzerimize vahşiyane saldırmak isteyen Ermeni ve Hıristiyan Gürcülerinin fikri ihtiraslarından mütevellid ta'arruz ve tecavüzlerini kırmak ve memleketimizi medeni bir surette idare ve müdafaa eylemek için, hakimiyetinin muhtaç olduğu bilcümle şubeler teşkil edildiği gibi umumi seferberliğimizi dahi ilan ve askerimizi serhadlere izam eyledik.

Bu suretle hem memleketimizi muhafaza eylemek ve netice itibarı ile maddi ve manevi mevcudiyeti ile müftechir bulunduğumuz Hükümet-i Osmaniyye'nin şarka açılan kapusunu sedd ve irtibatımızı paydar kılmak; ve Vilayet-i Şarkiye (Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Van, Sivas) hakkında tasavvur edilen ihtiraslara mani olmak azminde sabit-kadem ikin; Âlemi Hıristiyanıyye kürrearzın bir başından diğer bir başına kadar yekdiğerinin menafine hizmet etmek ve bir birlerinden uğrunda hertürlü fedakarlığı göze aldırarak ittihadi tammile çalıştıklarını gördüğümüz için onlara karşın bizim dahi gıpta bahş olan işbu gaye dairesinde çalışmayı temin eylemek tasavvur eyledikleri efkaki mefsedetlerini hayyizi file çıkarmalarına mani olmak üzere tertib eylediğimiz İNTİBAH-NAMELER'den Hükümetim namına siz gibi dindar ve vatanperver ve asil kardaşlarıma icabı kadar nüsha takdim eyledim.

Teşebbüs ve çalışmak bizden, muvaffakiyet Allah'tan, bu babda fazla malumat edinmek arzu buyrulduğu takdirde, Erzurum'da Murahhasımız olan Mekteb-i Hukuk Mezunlarında Künbedli Genççağazade Hüseyin Avni (ULAŞ) Beğden malumat alır ve hatt-ü hareketinizi, Osmanlı siyasetini gözönüne alarak tayin etmek için onunla istişare ederseniz. Bu vesiteyi hasane ile hurmetlerimizi arzeder ve bilcümle kardaşlarımın gözlerinden öperim. Herkes bilsin ki, düsturumuz Kur'ani Azimüşşandır. O mukaddes duştur altında Cenabı Hak cümlemizi cem'eyesin; ve mani olmak isteyen alçakların imhasını ve "cahidü fissu bahanallah" Nazmi Celili mantukunda Cenabı Kaadir, Mutlak Hazretleri bizlere müyesser eylesün. Amin. Fi 17 Nisan Sene 335 (1919)."³⁷

Fahrettin Bey sadece Hükümet üyelerinin serbest bırakılmaları için değil aynı zaman da bölgede meydana gelen diğer işgal olayları ile ilgili tam bir Dışişleri Bakanı gibi hareket ederek eldeki kısıtlı imkânlar ile bunu kamuoyunun dikkatini bu noktaya celb etmek için elinden geleni yapıyordu.

20 Nisan 1919 tarihinde Ardahan'ın Gürcüler tarafından işgali sırasında bu durumu İstanbul İtilaf Devletleri Mümessiliğine burada yaşananlara seyirci kalınmaması isteği ile başvurmuştur.

Bu arada Erzurum'da Doğu Anadolu'nun bütünlüğünü sağlamak için bütün doğu illerinin katılacağı bir kongre toplanmasını kararlaştırılmıştı.³⁸

Fahrettin Bey, Süleyman Necati ve Hüseyin Avni Bey'in vasıtasıyla Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüş memleketin içinde bulunduğu durumu izah edebilmişti. Fahrettin Bey'in isteği üzerine Ardahan Milli Şurası'ndan Elviye-i Selase adına kongreye katılmak için mazbatalar gönderilmişti. Elviye-i Selase temsilcileri, 19 Temmuz 1919'da, Kongre Başkanı'na şu dilekçe ile müracaat ederek kongreye katılmak istediklerini bildirmişlerdir.

“Vilayat-ı Sitte Kongresi Riyaset-i Huzur-u Âlisine

Reis Efendi Hazretleri,

Elviye-i Selase, Vilayât-ı Sitte'nin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Bu telakki necibaneden doğan kanaatle biz kardeşleriniz de, sevgili Türkiya'nın öz ve neca evladları mücahadede yan yana oturmayı istiyoruz. gelecek felaket size bize de hepimizdir. İcab ettiği gün, siz kardeşlerimle aynı saff-ı harb üzerinde can vermek için karar vermişiz. Ve bu hissimizden fedakârlık yapmak niyetinde değiliz.

Avrupa'nın, bilhassa İngilizlerin bizim için reva gördükleri müteassî hareketler yüzünden zayi edilen hukukumuz, henüz telâfi kabul etmez bir halde değildir. İşte biz kardeşleriniz, bu hukukumuzun in'kiad edecek büyük kongrede, müdâfaası için Cenubigarbi Kafkas Hükümeti sabık Hariciye Fahrettin Beğ'le Ardahan eşrafından ve Milli Şura âzâsından Rasim Beğ'i selâhiyyet-i lâzimeyi hâiz murahhas sıfatıyla kongrede isbât-ı vücûd etmek üzere seçtik. Bu itimâdnâmenin kafi bir vesika olarak kabul buyrulmasını, ihtirâmâtımızı ilâveten ricâ ederiz.

İmzalar

Ardahan Aşiret Rüesâsından

Mehmed

Çıldır Eşrafından (sabık)

Kars Şûrâ-yı Milli Reisi

Dr. Esad

Ardahan Milli Şûrâ Âzâsından

Hacı Hamidzâde Hafız

Ardahan Milli Şura Reisi

Mehmet Ali

Ardahan Milli Şûrâ Âzâsından

Abdullah Ağazade Kamil

Ardahan Aşiret Rüesasından

Bahri

Ardahan Milli Şûrâ Âzâsından

*Hacı Nebizâde Kâmil*³⁹

Yukarda yazılı olan belgeye imza atanların hepsi Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin ileri gelenleriydi. Delege olarak seçilenlerden Rasim Bey, Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin Ardahan Mutasarrıfı, Fahrettin Bey'de Hariciye Nazırı idi. Hükümet henüz Elviye-i Selase davasından vazgeçmiş değildi.⁴⁰

Fahrettin Bey ve Bekir Bey, Erzurum Kongresinin ilk oturumuna katıldılar. O gece Mustafa Kemal Paşa, Fahrettin Beyleri yanına çağırdı. Kendisine hitaben, *“Arkadaş, size bir haber vereceğim, üzülmeyiniz. İstanbul'dan Damat Ferit Paşa'dan Erzurum Valisine acele telgraf var. Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Hariciye Nazırı Fahrettin Bey'i tutarak 24 saat zarfında Trabzon'da bulunan İngiliz Torpidosuna teslim ediniz, diye emir veriyorlar. Hiç üzülmeyiniz bizim geleceğimiz de sizin geleceğinize bağlıdır. İngilizler buradan hiçbirimizi alamazlar. Metin olunuz, ayaklarımızda çarık giyerek sonuna kadar dağların başında mücadele edeceğiz, memleketi kurtaracağız”* dedi, bunun üzerine Fahrettin bey cevaben *“Paşam bununla üçüncü telgraf oluyor. Erzurum vilayeti beni hiçbir şekilde sıkıştırmıyor, ordu serbest çalışmaya müsaade ediyor, istediğim yardımları alıp teşkilatımıza gönderiyorum ”*diyerek cevap verdi. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, *“Yarımdan itibaren sen ve arkadaşların aramızda görünmeyeceksiniz. Çünkü bu telgrafın aynını Miralay Rovelson (Rawlinson)'da almıştır. Sizi bizim aramızda görürse çalışmamıza mani olur ve kongreyi aktelemeyiz. Hemen teşkilatımızın üzerine gidiniz. Azerbaycan'la bizim aramızdaki muharebeyi temin ediniz”*⁴¹ diye emir verdi. Fahrettin Bey, bu tarihten sonra emre icabet etmiş ve Kars'ın kurtuluşuna kadar, Oltu bölgesinde çalışmaya devam etmiştir.⁴²

Doğu seferi sırasında Fahrettin Bey, Halit Paşa tarafından komuta edilen IX. Tümen'in kılavuzluk görevini üstlenmiştir.⁴³

3-Fahrettin Erdoğan'ın Milletvekili seçilmesi ve İlk Meclisteki Çalışmaları

Ermenilere karşı yapılan II. Doğu Harekâtı sonucunda Kars 30 Ekim 1920 tarihinde anavatana katıldı. Anavatana katıldıktan sonra bölgede yapılan mülki teşkilat sonucunda Kars, Kağızman, Zaruşat, Sarıkamış kazaları ile birlikte kaza ile vilayet arasında bir yönetim şekli olan mutasarrıflık statüsüne getirildi.⁴⁴

Kars mutasarrıflığa dönüştürüldükten sonra TBMM'de temsil edilme hakkı kazanmış oldu. Kars'ta yapılan seçimler sonucunda Fahrettin (Erdoğan) Bey, Ali Rıza (Ataman) Bey ve Cavit Bey I. Dönem Kars milletvekili seçildi.⁴⁵

Kars milletvekili seçildikten sonra 3 Ağustos 1921 tarihinde

TBMM'ye seçim mazbataları ile başvuran Fahrettin Bey ve Cavit Bey'i kötü bir sürpriz bekliyordu. TBMM'ye Sarıkamış ahalisinden altı kişi gönderdikleri şikâyetname ile Sarıkamış'ta yapılan seçimlerin iptal edilmesi isteniyordu. Bu durum o güne kadar TBMM'nin alışık olduğu bir durum değildi. Çünkü şikâyet yürürlükte olan Milletvekili seçim kanununun hiçbir maddesi ile bağdaşmıyordu. Bu durumda meclis ikiye bölündü, bir kısmı mazbataların reddini bir kısmı ise kabul edilmesini istiyordu.⁴⁶

Seçimleri yakından takip eden ve kendisinde Elviye-i Selase Batum milletvekili olan Rıza Efendi konuyla ilgili söz alarak bir konuşma yaptı. Rıza Efendi özetle; Seçim hakkında şikâyette bulunanların Musa adında birisini mebus seçtirmek için çok çabaladıklarını lakin bunu başaramayınca böyle bir yola başvurduklarını sonradan bu durumdan pişman olduklarını dile getirdi. Bu sırada İstanbul Mebusu Neşet Bey tarafından Riyaseti Celileye verilen bir tahrir ile adı geçen mebusların mazbatalarının onaylanması talep edildi. Yapılan oylamada sonucu Fahrettin ve Cavit Beylerin mazbataları onaylanarak mebuslukları tasdik olundu. Oylama sonrası söz alan Fahrettin Bey TBMM'deki ilk konuşmasını şu şekilde yaptı:

“Bendeniz vatanın bir parçası olan Kars'ın evlâdından Fahrettin. (Teşerrüf ettik sesleri). 43 seneden beri anavatanından ayrılan Elviye-i Selâse ve Kars bugün aynı liva altına girerek Büyük Millet Meclisine evlâdını intihap ve gönderdiğinden dolayı iftihar ediyor. Milletinin hürmetlerini ve nâr selâmlarını Büyük Millet Meclisine arz ediyor. (Teşekkür ederiz sesleri). Bununla beraber bu harbin en ağır yükleri bizim boynumuza düştü. Şarktaki olan muharebelerden kendi başımız üze rinde yedi defa harb olmuştur. Livamız halkı çoluk, çocuk o harbin içerisinde nihayetine kadar bulunmuştur. Yüz bin kadar kurban vermiştir. Bu hususta kanlarımız daima Türkiye'ye doğru akıyor. Birinci Sarıkamış taarruzunda 25 bin çoluk, çocuk ve masum kadınlarımızı kestikleri vakitte İslâm şühedalarını topluyorlardı. Bâzan ahali de kendi şehitlerini almak için müracaat ediyorlardı. Ruslar tahkir ediyorlardı. Sizin arzu ettiğiniz Türklerin cenazelerini sizin cenazelerinizle beraber koyacağız diyorlardı Bu suretle şehitlerimizi bize vermediler. Şehit askerleri toplayıp bir araya doldurdular. Halbuki onlar bizi tahkir etmek üzere yaptılar. Evdeki analar gözyaşlarını sildiği zaman şükrediyorlardı, Elhamdülillah Türkler buraya gelip kaldıysa ikisi birden şehitleriyle beraber toprağın altına girdi. Bir gün bunlar gelecek yine bizi kurtaracak diye iftihar ediyorlardı. Ve bununla beraber Ermenilerin tezviriyle

Sarıkamış taarruzunda Şark cephesinden her nereden taarruz etse Elviyei Selâse halkı silâha sarılıp Rus ordularını arkadan tehdid edip kendi hemcinsi olan Türklere iltihak ediyorlar. Nikola'nın bunun hakkında bir telgrafi vardır. Yazıyor ki, Kars, Ardahan halkından bu unsurda ne kadar adam varsa katlolunacak diye. Bu haberi Baku ahalisi durduğu vakitte Yusuf Bey, Topçu Başof, Ali Merdan Bey telgrafi alınca vali umuminin yanına- geliyor. Ve oradan bir tezkere alıp Çar Nikola'nın yanına gidiyorlar. Burada yedi buçuk milyon müslüman var. Sen bir devletsin, asker Türkler askerle harb ediyorlar, ahalinin bunda ne kabahati vardır. Hatanızın önünü alacaksınız, diyorlar ve Çar kendi amcasının oğlunu göndererek bu telgrafi geri aldırdı ve 25 bin felâketzede olan bu ahaliye iane vererek. İslamların gönlünü aldı. Ama bizim Ruslara adavetimiz gittikçe arttı. Türklere karşı hissiyatımız, sadakatimiz bakidir. Biz her gün bu yolları gözlüyorduk. Bu felâketlerin sonu olarak harbin 34'ncü senesi ki, mütarekeye yakın, ordularımız geldiği vakitte Ermenilerin mukabele vesilesiyle yaptıkları felâkete mâruz kalarak şimendifer güzergâhındaki 120 pare karyemiz maatteessüf tahrib edildi. Sekiz dokuz yüz kadın, erkek samanlıkların içerisine doldurularak yakıldı. Biz günahkâr değiliz, yalnız Türk ve Türk unsurunu sevdiğimizden bize bu zulümler yapıyordu. Elhamdülillah muradımıza erdik. Kanlarımız heder edilmedi. Anavatana iltihak ettiğinden ve kendimiz aynı liva altına; girdiğimizden dolayı iftihar ediyoruz. Millet'in de selâmlarını tebliğ ettim. Bundan sonra Elviyei Selâse'nin birtakım ıslah edilecek meseleleri var ki, onu da inşallah Büyük Millet Meclisine arz edeceğim. İlelebet birlikte yaşayacağız ve bir arada çalışacağız. (Alkışlar)⁴⁷

a) Elviye-i Selâse'de Vergilerin Sureti Cibayetine Dair Kanun Görüşmeleri Sırasındaki Konuşması ve Takriri

1921 yılında askeri harekât sahası olan yerlerde aşar vergisinin tahmin suretiyle tespit edilmesine karar verildi. Kars ve Ardahan'da bu bölgelerdendi. Elviye-i Selâse'de de 1921 yılına has olmak üzere eskiden beri toplandığı surette toplanması için meclise bir teklif sunuldu. Elviye-i Selâse mebusları Maliye Vekaletine başvurarak bu şekilde bir düzenleme yapılması için teklifte bulunmuştu bunun üzerine Maliye Vekaleti konuyla ilgili bir kanun lahiyası hazırlayarak meclise sundu. Teklifteki amaç Aşar ve

Arazi vergileriyle kuraya has Emlak Vergisinin Rus idaresi altındaki şekliyle toplanması idi. Elviye-i Selase’de tapu tahriri tamamlanamamıştı bu şekilde yapılması hem halk için kolaylık hem de devlet için kolaylık oluşturuyordu. 11 Ağustos 1921 tarihinde yapılan görüşmeler sırasında söz alan Fahrettin Bey aşağıdaki konuşmayı yaptı.⁴⁸

“Şimdi efendiler; Biz Elviyei Selâse hakkında bu istediğimiz maktu vergi usulü ile hem hükümetin menfaatini nazarı dikkate aldık, hem de ahalinin. Rus vergisinde Ağnam da dâhildir. Onlar bir tek maktu fiyat olmak üzere vergi alıyordu. Elyevm defterler de mevcuttur. Hâlbuki Ağnam tadadedildi. Bunların rüsumu alındı. Fakat bu çıktıktan sonra burada yazıldığı veçhile yalnız Aşar ve Emlâk için vergi vereceğiz. Ağnam tadadında birçok yolsuzluklar oluyor. Gelen mültezimler ahaliye birçok sıkıntılar verdi. Memleketimizde (120) pare karye hiç tohum ekmemiştir. Maliye bundan istifade edemeyecektir. Bu ekleyenlerden aşar alınamaz. Fakat Ağnam Rüsumunu bunlar vermişlerdir. Yalnız bu verginin orada bir komisyon vasıtasıyla cibayeti lâzımdır. Çünkü Ermeni zulmünden tahrib edilmiş karyeler var. Ermeni felâketinden kurtulmak için hicret etmiş ahali vardır. Bu ahali 1337 senesinde muhaceretten henüz hanelerine avdet ediyorlar. Bunlar birçok felâketlere mâruz kalmışlardır. Şimdi oradan buradan komşularından araba alıp ağaç taşıyıp yine karyelerini şenlendirmeye çalışıyorlar. Biz kanuna ilâve edilmek üzere bir madde teklif ediyoruz ki: 1337 senesinde! Muhaceretten karyelerine avdet edenlerden bu vergi alınmasın, bu vergiden muaf tutulsun. Zaten onlar zahire almamışlar ki, Maliyeye zahire versinler, karyelerine yeni gelmişlerdir. Tabî Büyük Millet Meclisi muvafakat ederse bunların muaf tutulmasını rica ederim.”

Konuşmadan sonra maddelerin müzakerelerine geçildi. 4. Madde görüşüldüğü sırada Fahrettin Bey ve Cavit Bey aşağıdaki takriri verdiler.

“Kars livası ile Ardahan ve Artvin livaları, Iğdır, Sürmeli, Çukur kazaları ahalisinden evvelce mezalimden kurtulmak için hicret etmiş olanlar peyderpey sefil ve muhtaç bir vaziyette memleketlerine avdet ediyorlar. Bu biçarelerin esasen vergi vermeye iktidarları olmadığından Kars livası ile Ardahan ve Artvin livaları, Iğdır, Sürmeli, Çukur kazaları ahalisinden evvelce mezalimden kurtulmak için hicret etmiş olanlar peyderpey sefil ve muhtaç bir vaziyette memleketlerine avdet

ediyorlar. Bu biçarelerin esasen vergi vermeye iktidarları olmadığından zirdeki maddenin iş bu kanuna ilâvesini teklif ederiz.”

Fahrettin Bey gerek yaptığı konuşma sırasında gerekse verdiği tavrıda 1877-78 Osmanlı-Rus harbi sırasında gerekse daha sonraki Ermeni katliamları sırasında bölgeden göç etmiş ve geri dönmeye başlayan ahaliden vergi alınmamasını talep ediyordu. Yapılan oylama sırasında Fahrettin Bey’in istediği şekilde 4. Madde değiştirildi.⁴⁹

b) Elviye-i Selase Tahkik Heyeti'nin Kurulması İçin Faaliyetleri

Batum Mebusu Fevzi Bey ve arkadaşları 3 Kasım 1921’de TBMM Riyaseti Celilesine Elviye-i Selase’de “*Heyeti Tahkikiye*” kurulmasına yönelik bir tavrı verdiler. Verilen tavrıda mebuslar bölgede, hükümet memurlarının bölgedeki beylerin yâda ileri gelenlerin lehine hareket ettikleri belirtilmektedir. Yapılan birçok kanun dışı uygulama, halkın hükümeti pek dikkate almadığını göstermektedir. Anavatana yeni ilhak edilmiş olan Elviye-i Selase, Iğdır ve Kulp kazalarında kanun dışı durumları ortadan kaldırmak görevlerini ifa etmesi için üç kişilik TBMM azasının görevlendirilmesini talep etmektedirler.⁵⁰ Batum Mebusu Fevzi Bey Kars’ta bulunduğu sırada mebusluğunu ibraz etmesine rağmen tutuklanmış ve keyfe keder kötü uygulamaya maruz kalmıştı. Bu durum bölgedeki asayişsizliği açıkça gözler önüne seriyordu. Fahrettin Erdoğan konuyla ilgili şu konuşmayı yaptı;

“Efendiler, arkadaşımız Fevzi Efendinin vermiş olduğu izahat, kendisi meselenin içerisinde olduğu için, yarım kalmıştır. Bir gün bendeniz çarşıda geziyordum. Mahpushane Müdürü bir Rus'a para veriyor. Baktım yedinde bir cüzdan var, bir kıta fotoğraf var. Altında Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa imzası. Sonra mahpushane müdürüne diyorum ki, bunun sahibi nerededir? Dedi ki; bunun sahibini üç gündür mahpushaneye atmışız, yatıyor. Sonra bizde de intihaplar var, mebus seçecekler. Bendeniz de namzettim. Derhal gittim, mutasarrıfa söyledim. Ben namzetliğimi geri alacağımı Bunun da bir kıymeti yokmuş. Bir taraftan beni de itham eyleyip fotoğrafımı görerek mahpusa sokacaklar. Beni de dâva ederler, bu hale koyarlar. Ben istifa ediyorum. Sual ediyor Mutasarrıf Tahir Beye, o kimdir? Fevzi Bey namın da bir mebustur. Büyük Millet Meclisinden almış olduğu vesikayı hapisane müdürünün yedinde olarak Rus'un dükkânında gördüm ve \ kendisini de bilmiyorum ki bunun hâmile nedir. Mebus mudur? Mebusluğun

kıymeti nedir. Bunu hiç bilen yoktur. Bunu telefonla mahpushaneden sual eylediler. Mutasarrıf gitti, faytona bindirdi, aldı çıkardı. Bu adam ile bendeniz görüştim. Başına gelen felâket bundan ibarettir. Heyeti Alilenizden Şark tâ ki olan Gürcü ve Ermeni meselesinde alâkadar olduklarından memuren Batum mebusları geldiler, çıktılar. Oradan uzaktan uzağa askerin hattihareketini takib ederek memleketlerine mufassal mektup yazıyorlar ve kendi dairei intihabiyesinde bulunan ahaliye ümit veriyorlar. Diyorlar ki; evet yedi seneden beri çalıştınız. Emin olunuz bugünkü gün Büyük Millet Meclisi sizi kurtaracaktır. Bir daha sizi Hristiyan esaretine bırakmayacaktır. Bunlar böyle mektup yazıyorlar ve ahali de bu mektupları alıyor, bu mektuplardan ruh alıyorlar. Yoksa böyle gazel yaprağı gibi titriyorlar. Gürcülerden – bâzarı propagandacılar gidiyor. Türklerle Gürcüler hudut kesmişler, Ardahan Artvin Gürcülere verilmiştir, İlelebet siz orada kalacaksınız. Bunu da Gürcü taraftarları propaganda ediyorlar. Ama bu zevat yine mektup yazıyorlar. Vaziyeti siyasiye henüz müsait değildir. Muvakkat birkaç gün yine orada kalacaksınız. Her nasıl olsa milletimiz sizi kurtaracaktır diye bununla iktifa edilmedi. Fevzi Bey bir arkadaşını yanına alarak, piyade olarak üç arşın karla kapalı dağlardan gitti, memleketine girdi. Sonra Gürcü karakolları bunları tuttular. Cani gibi bağladılar dövüldüler, yolda gittikleri yerde üzerlerinde bulunan silâhları ve paraları verdiler. Kendilerini kurtardılar. Bunlar tekrar çıkıp Kars'a geldiler. Kars'a gelince Orduyu Osmaninin Gürcistan işgali altındaki şimdi ilhak edilen memleketleri işgal etmesi emrolunduğu vakit memleketlerine gittiler ve memleketin bir kısmı yine orada kalıyor. Bunlar orayı da düşünüyorlar. Acele kendilerini Batum'daki cemiyete atmak istediler. İstedikleri vakitte Bolşevik cereyanı geliyor. Bir taraftan Bolşevikler Ahışa'dan çıkmışlar. En evvel (Şavşat) a uğruyacaklar acaba (Şavşat) a uğradıkları vakit bu memleket ahalişi içerisinde ne türlü şey hâsıl olur? Hemen bunlar havali kumandanlığından emir alıyorlar. Hemen Teşkilâtı milliyeye başladılar. Şavşat, Acara ahalişi harbin bidayetinde düşman ne zaman ki, askerlerini hazırlamış, Türk orduları Ardahan'a, Kars'a girdiği ve altı günden sonra münhezimin çekildiği vakit Şavşatlılarla bir teşkilât yaptılar. Ta Mayısı kadar Rusların doksan bin kişilik kadar ordusunu eğlediler. –Çünkü mevkileri emin. Sonra

Ruslar diyorlar ki, bunlar ne çeşit adamlar Bizim tebaamız oldukları halde bize muannidine mukavemet ediyorlar. Şimdi efendim, bu adam Müdafaa-i Milliye Teşkilâtı orada başladığı vakitte teşkilâtını hazırlıyor. Bu ordu gelinceye kadar Bolşevik cereyanının önünü keselim diye uğraşiyor. Sonra oradaki adanı, Fevzi Bey Bolşevik olmuş, Bolşevik Teşkilâtını yapıyor, acele tutup mahpushaneye atınız diyor. Buna haber ediyorlar.. Sizi tutacaklar diye. Bunun üzerine ayağına, çarık giyiyor elbisesini millî, elbise ile tebdil ederek yollara düşerek kendisini orada bulunan Fırka Kumandanı Ziya Beyin menziline atıyor. Yaver Mustafa Efendi namında bir kimse bilâ sual bunu Mahpushaneye gönderiyor. Fevzi Efendi o kadar bu zata yalvarıyor. Tahtel hüfz orada askerlerin önüne katıyorlar. Kars'a geliyor, Kars'ta da dört gün tevkif olunmuş. Bendeniz Kars'ta fotoğrafını ve hüviyet varakasını gönderdim. Müracaat ettim. O zaman hapisneden çıkarttılar. Efendiler, on bir aydan beri Elviye-i Selâse kırk beş seneden beri ayrılmış olduğu anavatana ilhak olundu. İptida dört aylık müddet zarfında suiistimal edenler oldu. Biz bunlara yeni işgal edilmiş bir memleket olduğu için göz yumduk. Diğer memurlara gelince, bittabi adaletle icrayı vazife eylerler dedik.”⁵¹

Görüşmeler ve tartışmalar uzayıp gidiyordu. Fakat bu sırada mecliste hükümetten birinin bulunmaması, konunun asayişsizlik olması görüşmeleri bir yere taşımıyordu. 7 Kasım 1921’de hükümet adına Dâhiliye Vekilinin TBMM’de olması hasebiyle bu tahrir görüşülmeye başlandı. Elviye-i Selâse mebuslarının konuşmaları sırasında kendilerinin bölgeye gittikleri zaman mebus olduklarını ibraz etmelerine rağmen tevkif edildikleri ve sopa yedikleri yönündeki bazı iddiaları gündeme gelmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Vekili Fethi Bey bir tahrir vererek durumun hükümet tarafından tahkik edilmesi ve akabinde meclise haber verilmesini teklif etti. Bu sırada Eskişehir Mebusu Abdullah Azmi Bey tarafından yeni bir tahrir verildi. Bu tahrirde durumun hükümete havale edilmesi gerektiği, gereken tahkikatın hükümet tarafından yapılması talep edilmiştir. Hükümet tahkik etmeden Meclisin tahkik etmesi yanlış olacağı söylenmiştir.⁵²

Bunun üzerine Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey, Dâhiliye Vekilinin tahkikatın yapılması hakkında teminat vermesini istedi. Dâhiliye Vekili Fethi Bey gerekli teminatı verdikten sonra Eskişehir Mebusu Abdullah Azmi Bey tarafından verilen tahrir oya sunuldu ve kabul edildi. Böylece konu Dâhiliye Vekâletine havale edilmiş oldu.⁵³

c) Emval-i Metruke'nin Suret-i İdaresine Dair Kanun Görüşmeleri Sırasındaki Konuşması

16 Nisan 1922 tarihli TBMM toplantısında düşman işgalinden kurtulan yerlerde bulunan sahipsiz kalmış emval-i menkul ve gayr-i menkul'un hükümet tarafından idare edilmesi hakkında kanun görüşmeleri yapıldı. Görüşmeler sırasında söz alan Fahrettin Bey konu ile ilgili görüşlerini şu şekilde izah etti:

“Efendiler, bu meselenin Elviyei Selâse'ye taalluku olduğu için bendeniz birkaç söz söyleyeceğim. Mezruat hususunda şimdi burada yazılıyor ki. Emvali menkule; memleketimiz düşman elinden kurtulduktan sonra tabii alman alındı, satılan satıldı. Bu hususa dair bir şey söylemeyeceğim. Çünkü bu emvali menkuledir. Yalnız binalar kalmıştır ki, Hükümet bunları kiraya veriyor. İcarını alıyor. Emvali gayrimenkulün de bizde (250.) pare karye var. Bunlarda Ruslar, Ermeniler, Rumlar sakin idi. Rumlar zaten hicret etmişler, gitmişler. Tesalya kıtasına. Ermeniler de komşularını katletmişler ve gitmişler, Revandaki kuvvetlerine iltihak etmişlerdi. Şimdi o taraftaki olan İslâmlar hicret ederek geliyorlar ve bu köylerde sakin oluyorlar. Bizim Elviyei Selâsede bulunan arazi mülk değil, bunlar Hazinesinin malıdır. (93) te Elviyei Selâse terhin olunarak kaldığı vakitte hicret eden İslamların arazisini Ruslar almış, parasını vermiş ve yine Türkiye'den giden Rumlara, Ermenilere taksim etmiş bunlar da bu araziye terk edip çıkıp gitmişlerdir. Bizim arazide alım satım yoktur. Ama Revan tarafından (300) pare karyenin ahali Hicret ederek gelmiş ve bu kuraya yerleşmişlerdir. Onların arazileri kıymetli araziler, Ruslar onları başka suretle idare ediyorlardı. Çünkü İranilerden alınmış, Ruslar kendi taraflarına ilhak etmişler, orayı başka kanunla idare ediyorlardı. Elviyei Selâse emanet olduğu için yalnız koçanlarını eli- i ne vermek suretiyle vergilerini vererek Hazineye mal etmişler. Zira bu terhin olarak bırakılan arazinin müddeti ikmal edilip Osmanlı Hükümeti bunu geriye istediği vakit işte halkın ye dinden aldığı koçanları ile mülklerini satmışlar, Hazineye de mal olmuştur diye bunu bir vesika olmak üzere tutmuştur. Şimdi bu arazi bu tarafta kaldı. O taraftan hicret eden ahali iskân ediliyor. Şimdi o tarafta onların kalan arazilerinde Ermeniler oturmuşlar, bunların buradaki kalan arazisine Hükümet, emvali metruke, emvali gayrimenkule diye vaziyet eder. Hükümet de bunu kira ile verirse doğru

olamaz. Çünkü bunlardan da bedeli icar alınırsa mucibi gadirdir. Her halde bendeniz rica ediyorum ki, bu kanun Elviye-i Selâse halkına teşmil edilmesin."⁵⁴

Konuyla ilgili Fahrettin Bey ve arkadaşları kanunun üçüncü maddesinin aşağıdaki şekilde değiştirilmesini talep etti.

"Zirdeki maddenin ayrıca bir madde olarak işbu kanuna ilâvesini teklif eyleriz.

Kars	Kars	Kars
Cavid	Fahrettin	A. Rıza
Ardahan	Bayezid	Van
Hilmi	Şevket	Tevfik

Madde 3. — Hudut haricinden veya düşman işgalinde kalan araziden gelen muhacirinin sakin bulunduğu veya bulunacağı bu nevi emlâk ve arazi için kendilerinden hiçbir bedel talep edilmeyecektir."⁵⁵

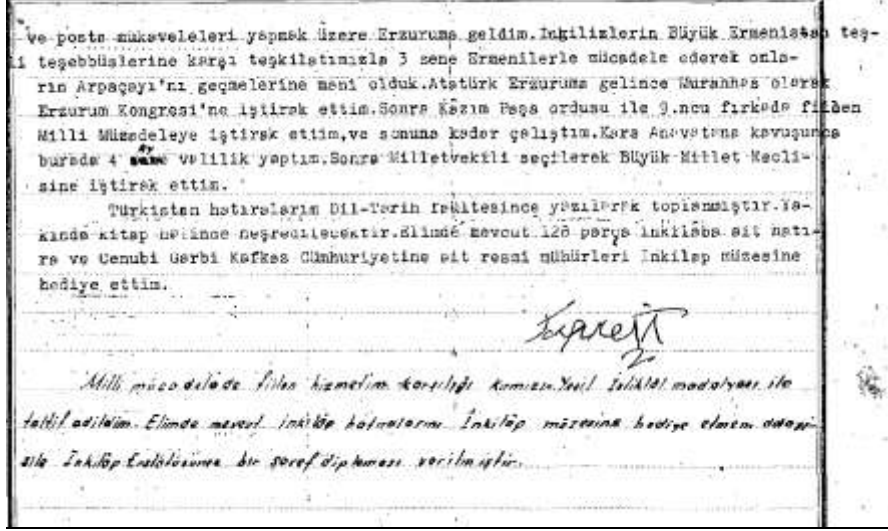
Fakat teklif edilen kanun maddesi Fahrettin Bey ve arkadaşlarının istedikleri gibi kanunlaşmadı. Fahrettin Bey meclisteki görüşmeler sırasında muhacirlerle ilgili olan konularda ayrı bir hassasiyet göstermiş ve muhacirlerin iyi hayat şartlarına ulaşmaları için yoğun çaba sarfetmiştir.

SONUÇ

1877-78 harbinden sonra Türklerin Elviye-i Selase'de verdiği var olma mücadelesi daha sonra Türk İstiklal Savaşı esnasında Türk Milletinin verdiği mücadelenin adeta ön çalışmasıdır. Özellikle Ermenilerin hülyalarının yıkılması açısından çok önemlidir. Fahrettin Bey ve arkadaşlarının Türk milli mücadelesinde büyük bir adımı olarak bu bölgede başarıya ulaşmaları neticesinde doğu harekâtı yapılmış ve Kars Ardahan anavatana katılmıştır. Fahrettin Bey bu mücadelenin her safhasında etkin bir şekilde rol almış ve bölgenin yeniden anavatana katılmasında büyük fedakârlıklarda bulunmuştur. Bunu yaparken tutuklamalara ve sürgünlere maruz kalmıştır. Lakin her defasında bu uğurda daha etkin bir mücadele örneği sergilemiştir. Elviye-i Selase'nin 42 yıllık işgal döneminin hemen hemen her safhasına şahitlik etmiş ve burada yaşanan acılara şahit olmuştur. Bölge anavatana katıldıktan sonra bir dönem milletvekilliği yapmıştır.

Milletvekilliği sona erdikten sonra Fahrettin Bey, Kars'a yerleşmiş ve hayatını burada devam ettirmiştir. Mustafa Kemal'in 1924 yılındaki Kars ziyareti sırasında büyük önderi karşılayanlar arasında Fahrettin Bey de bulunmaktadır. Fahrettin Bey, Kars'ta hem petrol hem de buğday işine girmiş fakat başarılı olamayınca Ankara'ya yerleşmiştir. Burada kendisine bağlanan maaşla geçimini sürdürmüş ve 1957'de vefat etmiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Döneminde Kars Mültevakili Fahrettin Kas olmuştur.			
Adı ve Soyadı (*)	Fahrettin Erdoğan	Eserleri	Sibirya'da sürgün olarak çıkarıldığı (Türk Esirleri) adlı broşür ve hazırlanmakta olduğu (Türk Elleri)
Balnesanın ve anasının adı	Mehmet Sultan	İlim rütbesi	Yok
Doğum yeri	Divriği - Yağbasan köyü	Seçimden önceki mesleki ve iş gücü	Kars'da (İttihat-ı-İslam) cemiyeti reisliği Serbest ticaret
Doğum tarihi	1290	Milletvekili seçimi sırasında evli olup olmadığı	Evlü bir oğlum
Öğrenimi	Rüştiye - edebiyat ve tarih Üzerinde 5 sene hususi te- tebbuat	Osmanlı Meclisi Meclisinde Milletvekilliği varsa seçim yerleri	Yok
Bildiği diller	Çagatay	600 ile 800 tarih	---
Neden emekli olduğu	Yok		
Hayatının türü değişikliklerine ait tamamlayıcı bilgiler			
<p>İlk tahsilimi Divriği'de yaptıktan sonra 1309'da İstanbul'a giderek 5 sene hususi tahsil gördüm. Sultan Hamit Zamanında Siyasi sebeplerle Bulgaristan'a kaçtım; iki sene burada kalıncak Roma'ya göçtim ve buradaki Türklerle her sene temaslar buldum. Bundan sonra Kars'a gittim. Sarıkamış'ın Asuğa köyünde yerleştim. Kars'da İttihat-ı-İslam cemiyetini teşkil ettim. 1914'de Ruslar tarafından Sibirya'ya sürüldüm. Buradan firar ederek Türkiyeye iltica ettim ve 4 sene bu havselerde dolağtım. Türklerin bilumun şifret, oba ve cymaklarını geçerek bilhassa Ufa, Orenburg ve Rive kütüphanelerinde Türk tarihi hakkında tetkikler yaptım. Orenburg'da kurulan (Türk esirlerine yardım) cemiyetinde fiilen görev aldım. Çarlığın sükutundan sonra İnkılapçı Arkadaşlarla Kafkasya'ya gelerek Elviye-i-Selise için Cemubi Garbi-Kafkas hükümetini kurdum ve hükümetin hariciye nazırı olarak görev aldım. Şevki Paşa ordusu Kafkasya'dan çekildikten sonra Osmanlı İmparatorluğu ile Ticaret</p>			

Fahrettin Erdoğan'ın Tercüme-i Hal Kâğıdı

Fahrettin ERDOĞAN (1874-1957)

DİPNOTLAR VE KAYNAKLAR

- ¹ TBMM Arşivi, **Tercüme-i Hal Kâğıdı**, Sicil No: 258.
- ² ERDOĞAN F. 1998: **Türk Ellerinde Hatıralarım**, Ankara, s. 2-7.
- ³ TBMM Arşivi, **Tercüme-i Hal Kâğıdı**, Sicil No: 258.
- ⁴ YILDIRIM S. , ZEYNEL B.Ç. 2010: **TBMM Albümü 1920-1950**, C-1 Ankara, s. 41.
- ⁵ TBMM Arşivi, **Tercüme-i Hal Kâğıdı**, Sicil no: 258.
- ⁶ **Türk İstiklâl Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Ankara 1999, s.239. ; URAL S. 2009: **Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri**, İstanbul, s.155.
- ⁷ **Türk İstiklâl Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, s.240-241.
- ⁸ YÜKSEL E. 2007: **Mondros Mütarekesinden Kurtuluşa Kağızman ve Çevresinde Ermeni Tedhişi (30 Ekim 1918–1 Ekim 1920)** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars, s.40.
- ⁹ GÖKDEMİR A. E. 1998: **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, Ankara, s.63.
- ¹⁰ DAYI E. 1997: **Elviye-i Selase’de Milli Teşkilatlanma**, Erzurum , s. 91.
- ¹¹ LEONARD A. R. 1918: **War Addresses Of Woodrow Wilson**, Ginn And Company, Boston, s.92-93.
- ¹² LEONARD A. R. 1918: s. 99.
- ¹³ Düşman İşgaline mahal vermemek adına Kars İslam Şurası 5 Kasım 1918 tarihinde kuruldu. Bkz.; **Anadolu ve Rumeli’de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası** C-1 , Ankara 1993, s.7.
- ¹⁴ KIRZIOĞLU M. F. 1960: **Milli Mücadelede Kars**, C-1, İstanbul, s.8; “Mamiloğlu Tevhididdin Bey, “Uyanık Bir Münevver Türk” sıfatıyla Mamiloğlu, Ermeni komitecilerinin ve bilhassa Taşnak Partisinin faaliyetiyle de alakadar olarak, onların Türklük ve Türkiye aleyhindeki emel ve fikirlerini anlamaya çalışıyor. Türk ahaliyi ve Kars’taki Osmanlı şehbenderini bu hususta gizlice ikaz ediyor. Ayrıca, “Müslümanlara Karşı Ermenilerin Yaptığı Zulümler” adıyla Rusça bir eser yazmaya başlıyor. Bir çok vesikalara ve hatıralara dayanarak kaleme alınan bu (okunamadı) ve haritalı eserini, 1914 ten sonraki Ermeni vahşetlerini de ilave ederek Malta’ya ve oradan Kars’a dönüşünden sonra 80 yaşlarında iken iki cilt halinde ikmal ediyor.1904 Japon harbinden önce bir ara Kars belediye reisliğine de seçilmiş olan Tevhididdin Bey 93 ten sonra kırk yıllık kara günler devresinde şehirde ekseriyeti teşkil eden Hıristiyanlara rağmen belediye reisliğine geçebilen biricik Türk’tür. 1905 de biten Japon harbinde Ruslar mağlup olunca kopan “*Küçük Rus İhtilali*” üzerine Rus mahkûmu Türklerde neşriyat ve maarif hususunda medeni ve asri haklardan istifadeye imkan buluyorlar. Taşnak Ermenilerin “ büyük Ermenistan hülyası peşinde koştuklarını Hasan Harakani türbesine varıncaya kadar Kars vilayetinin taşına toprağına yalandan sahip çıkmakta olduklarını ve geçen Avrupalı medekkik ve seyyahları da buna inandırmaya çalıştıklarını gören Mamiloğlu ilmi bir şekilde Kars Tarihi yazmaya karar veriyor. Rusça ve Rusçaya tercüme edilmiş olan eski İslam eserlerine göre esaslı bir şekilde kaleme alınan bu eserde 93 Felaketi ve Muhacerati ile Çarlık tarafından buralara yerleştirilen gayr-i müslümler arasında Türk ahalinin vaziyeti resmi Rus neşriyatına ve istatistiklere göre tesbit ediliyor son

yıllara ait kendi müşahade ve hatıralarını da esere ilave ediyor.” **Kars Eli**, Mayıs 1966, sayı 22, s.13.

¹⁵ TANÖR B. 2002; **Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)**, İstanbul, s. 107-108.

¹⁶ GÖKDEMİR A. E. 1998: s.65.

¹⁷ KIRZIOĞLU M. F. 1960: s.8. ; KÖSE M. 2003: **Elviye-i Selâse Kars Ardahan Batum 1877-1920**, Ankara, s.79.

¹⁸ KIRZIOĞLU M. F. 1960: s.8. ; KÖSE M. 2003: s.79.

¹⁹ GÖKDEMİR A. E. 1998: s.69

²⁰ “Milli İslam Şurası şu üyelerden oluşuyordu: Karşlı Cihangiroglu Hasan Bey, Cihangiroglu Aydın Bey, Divriğili Piroglu Fahrettin Bey, Çıldırli Doktor Esat Bey, Akbabalı Hacı Asbatoglu, Kerbelayi Mehmet Bey, Karaçantalı Hacıoglu Ahmet Bey, Molla Bilal Bey, İrevanlı Ahundoglu, Taki Bey, İğdirli Ali Beyoğlu, Mehmet Bey, Gümrülü Halıcıoglu, Yusuf Bey, Borçalılı Kepenekçi Emin Ağa, Kağızmanlı Ali Rıza Bey, Digorlu Camadanlı Aşiret Reisi, Maksud Ağaoğlu Hasan Bey. Bknz: GÖKDEMİR A. E. 1998: s.69. ; DAYI E. 1997: s. 94

²¹ YÜKSEL E. 2007: s. 42.

²² YAMAN A. E. 1988 “*Anadolu'daki Kongre Kararlarında Silahlı Direniş Güçlerinin Mali Finansmanı İle İlgili Hükümler*”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı: 1**, Ankara, s.84.

²³ DAYI E. 1997: s. 99.

²⁴ TUNAYA T. Z. 1952: **Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952**, İstanbul, s.488-489.

²⁵ SAYLAN G. F. 2003: **Piroğlu Fahrettin (Erdoğan) Bey Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Hariciye Nazırı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum, s.72.

²⁶ URAL S. 2009: s.191-192

²⁷ GÖKDEMİR A. E. 1998: s.147-148.

²⁸ Murahhas: Devlet veya herhangi bir teşekkül nâmına, salâhiyetli olarak bir yere bir vazife ile gönderilen kimse.

²⁹ DAYI E. 1997: s.149.

³⁰ ARSLANOĞLU C. E. 1985: **Kars Milli İslam Şurası ve Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkat-i Milliyesi**, Ankara, s. 190-191.

³¹ DAYI E. 1997: s. 150-152.

³² KIRZIOĞLU M. F. 1960: s.49-54.

³³ SELVİ H. 2000; **Milli Mücadele’de Erzurum(1918-1923)**, Ankara, s. 35.

³⁴ SAYLAN G. F. 2003: s. 85.

³⁵ ARSLANOĞLU C. E. 1985: s.191.

³⁶ ARSLANOĞLU C. E. 1985: s.191.

³⁷ ARSLANOĞLU C. E. 1985: s.188-189.

³⁸ ÇİÇEK R. 1991: *Erzurum Vilayet Kongresinde Alınan Kararlar ve Etkiler*, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, C.II Sayı: VII**, Ankara, s.517-518.

³⁹ DAYI E. 1997: s. 158-160; GÖKDEMİR A. E. 1998: s.191.

⁴⁰ GÖKDEMİR A. E. 1998: s.192.

⁴¹ ERDOĞAN, F. 1998: s.278-279. ; DAYI E. 1997: s. 161. ; GÖKDEMİR A. E. 1998: GÖKDEMİR A. E. 1998: s.192.

⁴² DAYI E. 1997: s.161.

⁴³ SAYLAN G. F. 2003: s.125.

⁴⁴ **T.B.M.M Zabıt Cerîdesi**, D.I, C.XI, s.174-180. ; **T.B.M.M. Kavanin Mecmuası**, D.I, C.I, Ankara, 1941, s.148.

⁴⁵ “Kars anavatana katıldıktan sonra belediye ve milletvekili seçimi başladı. Evvela nüfus sayımı ikinci olarak belediye seçimi yapıldı. Hayrullah Efendi geçici olarak belediye reisi oldu. Serbest milletvekili olmak isteyenlerin birer dilekçe ile belediyeye müracaat etmelerine karar verildi. Müracaat edenlerin adları her gün bir cetvel halinde belediye kapısına ilan ediliyordu. İlan zamanı bittiğinde müracaat edenlerin sayısı otuz ikiye çıkmıştı. Seçim başladı. İlk önce müntahib-i saniler seçildi. Üç gün ara verilerek, her kazada serbest oylarını kullandılar. Kazalardaki seçimler bitti. Son olarak Kars’da seçimini yaptı, son oylar tespit edildi. Kağızman’dan Ali Rıza Bey (ATAMAN), Sarıkamış’tan Fahrettin Bey (ERDOĞAN), 13. Tümen Komutanı Albay Cavit Bey milletvekili olarak seçildi. Temmuz 1920’de TBMM’ye katılmak için Trabzon-Samsun deniz yolu kullanılarak yola çıkıldı. Samsun’dan yaylı arabalarla Çorum-Çankırı üzerinden Ankara’ya ulaşıldı. Ali Rıza Bey 6 ay sonra meclise katıldı.” ERDOĞAN, F. 1998: s.210-211.

⁴⁶ **T.B.M.M Zabıt Cerîdesi**, D.I, C.XI, s.404-405.

⁴⁷ **T.B.M.M Zabıt Cerîdesi**, D.I, C.XI, s.406-407.

⁴⁸ **T.B.M.M Zabıt Cerîdesi**, D.I, C.XII, s.61-62.

⁴⁹ “Madde 4-iş bu livalar ve kazalar halkından olup 1337 senesi zarfında muhaceretten avdet edenler maktu vergiden muaftırlar.” **T.B.M.M Zabıt Cerîdesi**, D.I, C.XII, s.63.

⁵⁰ **T.B.M.M Zabıt Cerîdesi**, C.XIV, s.36.

⁵¹ **T.B.M.M Zabıt Cerîdesi**, C.XIV, s.55-57.

⁵² TEKİR S. 2010; **1921-1927 Ardahan’da İdari, Ekonomik ve Sosyal Yapı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars, s.77.

⁵³ **T.B.M.M Zabıt Cerîdesi**, C.XIV, s.119-121.

⁵⁴ **T.B.M.M Zabıt Cerîdesi**, C.XIX, s.216-217.

⁵⁵ **T.B.M.M Zabıt Cerîdesi**, C.XIX, s.225.